

Asta Kazlauskienė

Vytauto Didžiojo universitetas

K. Donelaičio g. 52, LT-44244 Kaunas

Tel. +370 37 327 835

El. p. a.kazlauskiene@hmf.vdu.lt

Moksliniai interesai: fonetika, akcentologija, taikomoji kalbotyra

KLITIKAI BENDRINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE¹

Žodis lietuvių kalboje yra gana savarankiškas prozodinis vienetas, bet kai kada jis gali netekti kirčio. Šio tyrimo tikslas – nustatyti ir aprašyti lietuvių kalbos žodžių prozodinį savarankiškumą lemiančius veiksnius. Tiriamąją medžiagą sudaro ištraukos iš lietuvių autorių grožinių ir eseistikos kūrinių, kurias perskaitė 22 profesionalūs diktoriai (iš viso II val. 20 min.). Pirminiams duomenims išgauti buvo sukurta kompiuterinė programa (programavo prof. dr. G. Raškinis).

Tiriamajoje medžiagoje beveik penktadalis žodžių pavartoti su klitikais. Lietuvių kalbos žodžių prozodinis savarankiškumas priklauso nuo daugelio veiksnių: fonetinės struktūros (vienskiemeniai žodžiai dažniau prišlyja), morfologinių požymių (nekaitomosios kalbos dalys dažnai neturi kirčio), sakinio struktūros (eliptiniuose sakiniuose kirtį gali gauti kitais atvejais klitiškai vartojami žodžiai), pragmatinių intencijų (loginį kirtį turintis žodis dažnai gaus ir leksinį kirtį), ritmo spaudimo (greta nekirčiuoto skiemens potencialus klitikas gali išlaikyti kirtį). Pastarasis veiksnys yra svarbus kalbos ritmiškumo reguliatorius dėl dviejų priežasčių. Pirma, klitikas gali panaikinti kirčio sangrūdą, kuri susidarytų, jei abu žodžiai būtų kirčiuoti. Antra, jei klitikas prišlyja prie žodžio, kirčiuoto pirmajame skiemenyje, kirtis pasislenka – kirčiuotu tampa antrasis skienuo. Toks žodis būdingesnis lietuvių kalbai ir yra lengviau artikuluojamas. Vis dėlto lietuvių kalboje ritmas neturi didelės įtakos žodžių šlijimui, žodžių prozodinį savarankiškumą lemia skiemenų kiekis ir morfologiniai požymiai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: kirtis, klitikas, ritmas, nekaitomoji kalbos dalis, morfologinė samplaika.

Įvadas

Lietuvių kalbos akcentologijos vado­vėliuose tik trumpai paaiškinama, kad vienskiemeniai nesavarankiški, rečiau daugiaskiemeniai ar kaitomieji žodžiai sakininės kalbos sraute dažniausiai neturi kirčio. Šis procesas gerokai sudėtingesnis, nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Kirčiuotų, prozodiškai savarankiškų

žodžių ir klitikų santykis yra vienas iš subtilesnių teksto ritminės ir prozodinės sąrangos tyrimo aspektų (be to, turintis įtakos ir žodžių ar jų junginių gramatinei interpretacijai, žodžių rašymo kartu ar skyrium polinkiams). Taip yra dėl to, kad dažnai nelengva nustatyti, ar potencialus klitikas iš tiesų pavartotas kaip klitikas, o gal jis prozodiškai savarankiškas. Ne visada padeda ir garsų analizės programos, nes pausių ilgis, kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų akustinės ypa-

¹ Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutar­ties Nr. LIT-5-4).

tybės – sąlygiški dalykai, kuriems įtakos turi ir paralingvistiniai reiškiniai. Vis dėlto esama ir tam tikrų dėsningumų: vieni žodžiai labiau, kiti menčiau linkę prišlyti. Leonardas Sauka (1978:233) dar 1978 m. pastebėjo, kad visada atonuojami vienskiemeniai prielinksniai, labai dažnai ir jungtukai, kiti vienskiemeniai žodžiai prišlyja nenuosekliai.

Norėdama išsiaiškinti žodžių šlijimo dėsningumus Vera Mauricaitė atliko ne vieną tyrimą (1985; 1986; 1987; 1994). Jos audicinio eksperimento rezultatai (Mauricaitė 1985) rodo, kad potencialūs klitikai prišlyja silpniau, kai jie yra šalia žodžio, pabrėžto loginiu kirčiu, ilgesnėje frazėje žodžiai labiau linkę šlietis nei trumpoje. V. Mauricaitė (1986) pateikė tikrųjų ir potencialiųjų klitikų sąrašus. Tikraisiais klitikais ji siūlo laikyti: prielinksnius *ant, be, dėl, į, iš, lig, link, nuo, pas, per, po, prie, pro, su, tarp, už*; jungtukus *ar, bei, bet, ir, jog, kad, kai, kaip, kiek, lyg, nes, o*; dalelytes *ar, be, bet, dar, gal, gi, ir, jau, juk, kai, kaip, ne, tik*. Prie potencialų klitikų priskyrė: įvardžius *aš, jis, ji, kas, šis, ši, tas, ta, tu*;rieveksmius *čia, kur, ten, tuoj*; skaitvardžius *du, dvi, trys*; veiksmažodį *bus*; prielinksnius *apie, iki*; dalelytę *nebe*.

Lietuvių kalboje yra vartojama nemažai samplaikinių formų, iš kurių tik vienas žodis yra kirčiuojamas (jų kirčiavimo dėsningumai taip pat analizuoti V. Mauricaitės (1987). Daugumos šių samplaikinių formų kirčiavimas yra nusistovėjęs ir net pateikiamas žodynuose, pavyzdžiui, *bet kadà, kada nòrs*.

Vėlesni V. Mauricaitės (1994) tyrimai rodo, kad šlijimui turi įtakos atstumas iki tolesnio žodžio kirčiuoto skiemens:

potencialūs klitikai greta kirčiuoto skiemens dažnai bus nekirčiuoti, o greta arba tarp nekirčiuotų skiemenų – kirčiuoti.

Kitų autorių tyrimai iš principo patvirtino V. Mauricaitės pastebėtas tendencijas. Aušra Balčiūnaitė ir Antanas Pakerys (2006), analizavę Alfonso Maldonio poeziją, nustatė, kad dažniausiai šlijo vienskiemeniai prielinksniai, jungtukai, dalelytės,rieveksmiai, rečiau – įvardžiai; iš dviskiemenių žodžių labiausiai linkę šlyti vėl prielinksniai, jungtukai, menčiaurieveksmiai, veiksmažodžiai ir įvardžiai.

Tomas Anbinderis ir Pijus Kasparaitis (2007), remdamiesi *Dabartinės lietuvių kalbos žodynu* ir V. Mauricaitės straipsniais, sudarė 699 samplaikinių formų sąrašą ir siekė išsiaiškinti, ar galima automatiškai nustatyti enklizės ir proklizės (šlijimo prie ankstesnio ar tolesnio žodžio) atvejus ir sukurti algoritmą, kurį būtų galima įdiegti į kalbos sintezavimo programas. Autoriai nekirčiuojamų žodžių paieškai lietuvių kalbos tekste pasiūlė keturių tipų metodus, pagrįstus samplaikinių formų atpažinimu, kiekybiniais duomenimis apie žodžio prozodinį savarankiškumą, gramatikos taisyklėmis bei gretimų žodžių kirčio vieta. Svarbiausia jų tyrimo išvada: žodžių grupė, galinti sudaryti samplaikinę formą, dažniausiai ją ir sudaro.

Lietuvių kalbos klitikams skirta nemažai dėmesio. Šį kartą norėta ne apibrėžti žodžių prozodinį savarankiškumą lemiančius veiksnius, bet nustatyti, kiek jie dėsningi rišlioje garsinėje kalboje ir jų svarbą (hierarchiją).

Tiriamąją medžiagą sudaro ištraukos iš Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkų kuriamos *Sakytinės kalbos įrašų*

bazės (interneto adresas: <http://donelaitis.vdu.lt/garsynas/>). Iš turimų beveik 45 val. pasirinktos tik profesionalių diktorių skaitomos kalbos pavyzdžiai. Iš viso 11 val. 20 min. (22 diktoriai, skaitantys po pusę valandos). Spontaniinė kalba atmesta dėl jai būdingo didelio kiekio elipsės atvejų, radijo spektaklių įrašais nesinaudota dėl ryškaus teatrališko skaitymo. Ši medžiaga taip pat labai įdomi, bet tai jau atskiro tyrimo objektas.

Žodžių šlijimas žymėtas vadovaujantis garso įrašais, stengiasi vengti išankstinės nuostatos, todėl atsiribota nuo V. Mauricaitės parengto klitikų sąrašo bei aprašytų tendencijų. Žymint akcentinį šlijimą pirmiausia kreiptas dėmesys į pauzes. Jei sintagmos viduje nėra pauzių net ir tarp prozodiškai savarankiškų žodžių (greitai skaitančių diktorių kalboje taip yra gana dažnai), buvo klausyta, ar tariamas klitikas vienas gali būti suprantamas, ar jis girdimas kaip savarankiškas žodis. Tyrimo medžiagą galima būtų laikyti gana patikima, nes ją, be autorės, dar kartą klausė ir tvarkė dvi kolegės: doc. dr. Rūta Kazlauskaitė ir doc. dr. Jolanta Vaskelienė. Būtina paminėti ir tai, kad medžiaga ruošta ne specialiam klitikų tyrimui, o intonuotam garsynui kurti. Todėl stengiasi aprėpti daugelį dalykų (loginį kirtį, aktualiąją sakinio skaidą, frazuotę ir kt.) ir dėl to galima tikėtis, kad medžiaga gana objektyviai parengta.

Empiriniams duomenims išgauti ir klitiškai pavartotų žodžių konkordansui parengti buvo sukurtas specialus kompiuterinis įrankis (jo idėją realizavo prof. dr. Gailius Raškinis).² Tolesnis darbas su

duomenimis vyko keliais etapais: atskirai išrinktos morfologinės samplaikos (ren-giant jų sąrašą remtasi Erikos Rimkutės straipsniu (2009), likusieji pavyzdžiai suklasifikuoti į kaitomąsias ir nekaitomąsias kalbos dalis, pastarąsias bandyta skirstyti į prielinksnius, jungtukus, dalelytes,rieveksmius. Tai buvo nelengvas uždavinys, nes kai kada sunku atskirti dalelytes nuo jungtukų, prielinksnių,rieveksmių.

Samplaikos

Lietuvių kalbos žodis yra gana savarankiškas prozodinis vienetas, vis dėlto proklizė ir enklizė yra dažnas reiškinys. Iš beveik 63 tūkst. fonetinių žodžių (fonetiniu žodžiu čia, kaip įprasta, laikomas klitiko ir ortotoninio žodžio junginys) pavartojimo atvejų beveik 14 tūkst. (22 proc.) žodžių su klitikais. Dar beveik tūkstantį sudaro morfologinės samplaikos. Duomenų analizė nuo jų ir prasidėjo – iš tiriamosios medžiagos, remiantis E. Rimkutės (2009) sudarytu sąrašu, pirmiausia išrinktos būtent samplaikos. Kai kurios iš jų gerai žinomos ir minimos akcentologijos mokomojoje literatūroje. Tiriamojoje medžiagoje rastos įvairios tokių **samplaikinių įvardžių** su antruoju kirčiuotu dėmeniu formos:

bet_kàs³, bet_kóks, -ià, bet_kurìs, -ì,
kad_ir_kàs, kad_ir_kóks, -ià,
kai_kàs, kai_kurìs, -ì,
kaži(n)_kàs, kaži(n)_kurìs, -ì,
kas_nórs, koks, -a_nórs, kuris, -i_nórs,
kieno_nórs,

² Nuoširdžiai dėkoju projekto bendradarbiams doc. dr. R. Kazlauskaitėi, doc. dr. J. Vaskelienei, prof. dr. G. Raškiniui, ne tik padėjusiems rengti medžiagą, bet

ir pateikusiems nemažai vertingų patarimų. Už pagalbą aiškinantis kai kurių žodžių morfologinius požymius esu dėkinga kolegei doc. dr. E. Rimkutei.

³ Simboliu „~“ žymimas šlijimas.

nė_vienas, -a,
tas_pàts, -i,
toks, -ia_pàt,
tam_tikras, -a,
šis_tàs.

Pirmasis dėmuo kirčiuotas tik nedaugelio samplaikinių įvardžių: *daūg_kas, kàs_tik, vīsa_tai*. Du kirčiuotus dėmenis tiriamojoje medžiagoje turi: *šī bei_tā, šiókiu ar_tókiu*.

Samplaikinių įvardžių kirčiavimo polinkiai tiriamojoje medžiagoje visiškai sutampa su vadovėliuose nurodomais, tik pavieniais atvejais abu dėmenys gali priešyti prie tolesnio žodžio. Jei-gu prie samplaikinio įvardžio priešlyja prielinksnis ar jungtukas, kirtį dažnai turi abu dėmenys, pavyzdžiui: *ir_kokià nòrs, į_kókią nòrs, iš_kókió nòrs*, bet gali būti atitraukiamas kirtis į pirmąjį dėmenį, pavyzdžiui: *ar_kokiomis_nors, apie_kókius_nors*.

Antrąją grupę sudaro **samplaikos, atliekančios nekaitomųjų kalbos dalių** –rieveiksmių, prielinksnių, jungtukų, dalelyčių – **funkcijas**. Kaip rodo duomenys, šios samplaikos dažniausiai ištartos su vienu leksiniu kirčiu. Taigi morfologinė samplaika beveik visada signalizuoja ir prozodinę samplaiką (fonetinį žodį).

Kirtį antrajame dėmenyje turi tokios nekaitomųjų kalbos dalių funkcijas atliekančios samplaikos (dažnesnės grupuojamos pagal pirmąjį dėmenį):

be – be_ābejo, be_abejōnēs, be_gālo,
be_pērstojo, be_reikalo, be_tō,
bet – bet_ir_ (šlyja prie tolesnio žo-
džio), bet_kadà, bet_kuř,
dėl – dėl_tō, dėl_kō,
iki – iki_pàt, iki_šiōl,

iš – iš_añksto, iš_daliēs, iš_eilēs,
iš_esmēs, iš_kařto, iš_lēto, iš_naūjo,
iš_paleñgvo, iš_paskōs, iš_paskutiniūju,
iš_pàt, iš_pat_pradžiū, iš_pat_pradžiōs,
iš_pradžiū, iš_tiesū, iš_tikro, iš_tikrūju,
iš_toli, iš_tólo, iš_vīso,

kad – kad_ir_kaip, kad_tik,
kaip – kaip_nòrs, kaip_tik,
kas – kas_diēnq, kas_kita,
kaži(n) – kaži_kaip, kažin_kuř (sukir-
čiuota ir kažin_kur),

kur – kur_kàs, kur_nòrs, bet kuř_tik
kirtį turi pirmajame dėmenyje,
lig(i) – lig(i)_šiōl, lig(i)_vāliai, ligi_pàt,
ne – ne_kq, ne_tik, ne_tiktaī, ne_vien,
nė – nė_kiék, nė_mōtais,
nuo – nuo_mažeņs, nuo_pàt, nuo_šiōl,
per – per_daūg, per_mažai,
po – po_trupūtį, po_velniū, po_tō,
prieš – prieš_pàt, prieš_tai,
taip – taip_pàt, taip_sākant,
ties – ties_pàt, ties_tō,

tuo – tuo_ātveju, tuo_būdū, tuo_labiaū
(dėl tolesnio žodžio nekirčiuoto pirmojo skiemens ištarta ir *tuō būdū, tuō labiaū*),
tuo_laikū, tuo_tārpū, tuo_pat metu sukirčiuota dvejopai: *tuo_metū* ir *tuō metū*,
tuō_pat metū ir *tuo_pàt metū*,

vis – vis_tiék, vis_vien, tik vīs_dēlto
kirtį turi pirmajame dėmenyje, nors pasitaikė du atvejai iš 41, kai abu dėmenys ištarti be ryškaus (bent jau pagrindinio) kirčio (*kaip_vis_dēlto, vis_dēlto_įtikina*).

Antrojo dėmens kirtį turi: *ar_tik, bent_kiék, kada_nòrs, kai_kuř, kol_kàs, prie_pàt, tarp_kitko, ten_pàt, tik_tiék, vos_vōs* (lėtai skaitant gali abu žodžiai gauti kirtį *vōs vōs*). Samplaikos, į kurių sudėtį įeina *pat*, dažnai šlyja prie tolesnio žodžio.

Pirmajame dėmenyje kirčiuojamos šios tiriamojoje medžiagoje rastos

samplaikos: *beñt_jau*, *daũg_kur*, *kã_tik*, *kiek_tik*, *lyg_ir*, *nèt_ir*, *šiaĩp_jau*, *šit_kaip*, *tik_kã*, *tik_jau*, *võs_tik*.

Kai kurių samplaikų kirčiavimas įvairuoja: *niẽko_sáu* ir *niẽko_sau*, *vìs_dar* ir *vìs_dár*, *tuoj_pàt* ir *tuõj_pat* (*tuojãu_pat* sukirčiuota nuosekliai pirmajame dėmenyje). Įvairuoja samplaikos *nors* ir kirčiavimas: dažniausiai kirtį turi *nórs_ir*, *nórs_ir*, *nors_iř*. Samplaikos *kai tik* gali būti kirčiuoti tai vienas, tai kitas dėmuo. Tą lemia skaitytojo intencija pabrėžti vieną ar kitą samplaikos narį. Nereta samplaika *čia pat* tiriamojoje medžiagoje visada šlyja prie tolesnio žodžio.

Du kirčiuotus dėmenis tiriamojoje medžiagoje turi: *ir_taiř* *toliaũ*, *kadà* *ne_kadà*, *kàs* *be_kõ*, *šeñ* *bei_tėñ*, *šiaĩp* *ar_taiř*, *võs* *ne_võs*.

Kiti proklizės ir enklizės atvejai

Tiriamojoje medžiagoje klitiškai pavartotų žodžių analizė leidžia daryti išvadą, kad prozodinis savarankiškumas labiausiai priklauso nuo morfologinių ypatybių ir skiemenų skaičiaus. Visi vienskiemeniai ir dviskiemeniai *apie*, *iki*⁴ **prielinksniai** dažniausiai prišlyja prie kaitomojo žodžio (nuo 90 iki 98 proc. pavartojimo atvejų). Kai kurie iš jų (*ant*, *be*, *į*, *iš*, *su*, *už*) beveik visada vartojami tik kaip klitikai (žr. 1 lent.). Tolesnio žodžio kirčio vieta šlijimui neturi įtakos. Savarankiškais žodžiais jie tampa itin retai – tik tada, kai kartu su kaitomuoju žodžiu arba tik kaitomasis žodis gauna loginį kirtį. Be to, jų šlijimas beveik nepriklauso nuo skaitymo tempo.

⁴ V. Mauricaitė (1986) prielinksnius *apie*, *iki* priskyrė prie potencialiųjų klitikų. Matyt, dėl to, kad jie yra dviskiemeniai.

Prielinksniai vieni be linksniuojamojo žodžio neatlieka gramatinių funkcijų, taigi jie retai kada gauna ir savarankiško prozodinio žodžio statusą.

Kiek rečiau šlyja sudėtingesnės foneminės struktūros prielinksniai *dėl*, *tarp*, *virš* (vidutiniškai 76 proc. rastų atvejų pavartoti kaip klitikai). Šiuo atveju kyla klausimas, koks gali būti kiekybinis kriterijus, nuo kurio priklausytų žodžio prozodinio savarankiškumo interpretacija – jis laikytinas tikruoju ar potencialiuoju klitiku, o gal jo šlijimas peržengia žodžio ribas ir yra susijęs su teksto prozodija, kalbėjimo tempu ar kitais veiksniais. Atidi kiekybinė ir kokybinė tiramosios medžiagos analizė leidžia manyti, kad galima brėžti tokias kiekybines ribas ir **tikraisiais** klitikais laikyti leksemas, kurios prišlyja prie gretimo žodžio maždaug nuo 70 iki 100 proc. pavartojimo atvejų. Todėl minėtus prielinksniais *dėl*, *tarp*, *virš* galima laikyti tikraisiais klitikais.

Jei žodis kaip klitikas pavartotas nuo 40 iki 69 proc., jis šiame straipsnyje laikomas **potencialiuoju** klitiku. Kitais atvejais reikėtų ieškoti konkrečių šlijimo priežasčių (kalbėjimo tempo, loginio kirčio ir kt.). Žinoma, visada reikia atsižvelgti į vartosenos dažnumą. Remtis procentine išraiška ne visada prasminga, jei žodis pavartotas vos kelis kartus, nors bendrąsias tendencijas matyti jau galima.

Polinksnis *link*, dviskiemeniai *anot*, *aplink*, *pagal*, *palei*, *priešais*, *sulig*, *šalia*, *viršum*⁵ tiriamojoje medžiagoje reti ir

⁵ Prielinksnis *greta* pavartotas tik du kartus ir abu kartus kaip klitikas. Dėl itin retos vartosenos jis neįtrauktas į 1 lentelę. Kirčio jis neteko greičiausiai dėl gana greito skaitymo tempo ir tolesnio žodžio su kirčiuotu pirmuoju skiemeniu: *greta_kito*, *greta_mūsų*.

jų savarankiškumas fakultatyvus: *anot* (klitiškai pavartotas du kartus iš trijų), *aplink* (klitiškai pavartotas tris kartus iš 13), *pagal* (klitiškai pavartotas 11 kartų iš 20), *palei* (klitiškai pavartotas penkis kartus iš 10), *sulig* (klitiškai pavartotas vieną kartą iš 4). Prielinksniai *pagal*, *palei* gali būti dvejopai kirčiuojami, bet jų kirčio vieta tirtuose tekstuose neįvairavo (gretimas žodis tam įtakos neturėjo).

Jungtukai *ar, bei, bet, ir, jog, kad, kai, kaip, lyg, negu, nei, nes, o, tad, tai* laikytini tikraisiais klitikais. Kaip klitikai jie pavartoti nuo 70 iki 95 proc. Jungtukus *arba, ligi, nors* galima laikyti potencialiais klitikais, *betgi, jei, jeigu, nebent, tačiau* nederėtų laikyti net potencialiais klitikais, nes klitiškai pavartoti nuo 17 iki 35 proc. Jungtukas *kiek* beveik visada (96 proc.) yra savarankiškas, neretai prie jo prišlyja klitikas⁶. Apskritai prie *kaip, jei, kiek* ir dviskiemenių jungtukų dažnai prišlyja kiti klitikai, pavyzdžiui: *bet_jėi, jėi_jau, ir_jėigu, jėigu_ir, jau_kėiek, kėiek_jau*. Tokius junginius būtų galima laikyti samplaikomis. Tačiau jų nebuvo sąrašė, kuriuo remiantis atrinktos samplaikos, šie pavyzdžiai rasti jau apdorojant empirinius duomenis. Ateityje vis dėlto reikėtų grįžti prie samplaikų sąrašo ir jį tikslinti.

Kokybinė medžiagos analizė rodo, kad jungtukų prozodiniam savarankiškumui nemažą įtaką daro sakinio ilgis ir skaitymo tempas, ypač loginis kirtis. Ta įtaka gerokai didesnė nei prielinksniams.

Kita gausi klitikų grupė yra **dalelytės**. Tai problemiškiausia gramatiniu požiūriu kalbos dalis, nes nelengva jas identifikuoti, o dalis jų gali sudaryti morfologines samplaikas. Įvairuoja ir dalelyčių prozodinis savarankiškumas. Į morfologines samplaikas įeinančios dalelytės beveik visada vartojamos klitiškai. Daugelis dažnesnių viensiemenių dalelyčių, neįeinančių į samplaikas, linkusios prišlyti. Tikraisiais klitikais laikytinos dalelytės *gi, ar, ir, it, o, juk, ne, nė, tik* (klitiškai vartojama nuo 70 iki 100 proc.). Atkreiptinas dėmesys į dalelytę *gi*, kuri visada vartojama tik klitiškai. Tai, matyt, lemia rašybos su kaitomaisiais ir daugiaskiemeniais žodžiais problemas. Prie tikrųjų klitikų galima priskirti ir dalelytę *jau* (68 proc. klitiškai pavartotų atvejų).

Dalelytės *bene, bent, čia, mat, nebe, net, neva, ogi, va, vis* galėtų būti laikomos potencialiais klitikais (klitiškai vartojama nuo 43 iki 63 proc.), bet tiriamojoje medžiagoje jų mažai, todėl prozodinio savarankiškumo tendencijas sunku vienareikšmiškai nustatyti.

Dviskiemenės *argi, beje, negi, nejau, netgi, taigi, tarsi, tegu, tiktai* ir tvirtaprados dalelytės *gal, dar, kaip, sau, štai, taip*⁷ dažnai išlaiko kirtį (jų nederėtų laikyti potencialiais klitikais), tai susiję su loginiu kirčiu, aktualiąja sakinio skaida ir skaitymo tempu. Reikia pasakyti, kad dalelytės labiausiai reaguoja į šiuos veiksnius. Jos, skirtingai nei prielinksniai ir jungtukai, dažniau gali tapti ir kirčiuo-

⁶ V. Mauricaitė (1986) *kiek* priskyrė prie tikrųjų klitikų.

⁷ V. Mauricaitė (1986) *jau, kaip, gal, dar* priskyrė prie tikrųjų klitikų.

tą fonetinio žodžio dalimi, t. y. prie jų prišlyja klitikai.

Raiškesnėje kalboje, kai pabrėžiamas kone kiekvienas žodis, dalelytės ir jungtukai kirtį gali gauti gana dažnai. Reikėtų

paminėti ir tai, kad nepastebėta ryškaus koreliacinio ryšio tarp nekaitomąsias kalbos dalis sudarančio skiemens trukmės ir polinkio netekti kirčio. Tai akivaizdu peržvelgus 1 lentelėje pateiktas dalelytes:

1 lentelė. **Klitiškai pavartotų prielinksnių, dalelyčių, jungtukų santykinis dažnumas**

	Prielinksniai	Klitiškai pavartota (%)	Jungtukai	Klitiškai pavartota (%)	Dalelytės	Klitiškai pavartota (%)
Tikrieji klitikai	iš	98,0	ir	94,7	gi	100,0
	ant	98,0	o	93,9	ir	93,3
	į	97,4	ar	93,8	ar	91,0
	be	92,0	kad	93,0	it	85,7
	su	95,0	kai	86,9	o	83,7
	už	95,0	bei	86,8	ne	80,5
	per	93,5	bet	79,8	juk	79,3
	pas	93,8	jog	77,6	ne	72,7
	po	93,2	nes	77,4	tik	69,6
	prie	93,1	negu	75,0		
	nuo	92,8	lyg	71,4		
	apie	90,9	kaip	73,3		
	pro	90,2	tai	72,7		
	iki	87,5	nei	70,7		
	tarp	81,1	tad	70,3		
	virš	73,7				
dėl	72,9					
prieš	72,9					
Potencialieji klitikai	anot	66,7	ligi	66,7	jau	68,3
	šalia	60,0	arba	63,9	vis	62,7
	link	57,1	nors	46,7	nebe	57,1
	palei	57,1			mat	53,3
	viršum	57,1			net	51,8
	pagal	55,0			va	50,0
					neva	50,0
					čia	47,4
					bene	45,5
					ogi	42,9
					bent	42,1

1 lentelės tęsinys

	Prie- linksniai	Klitiškai pavartota (%)	Jungtukai	Klitiškai pavartota (%)	Dalelytės	Klitiškai pavartota (%)
Klitiškai pavartoti žodžiai	sulig	25,0	jei	35,1	sau	38,5
	aplink	23,1	betgi	33,3	vien	31,6
	priešais	16,7	jeigu	22,4	vos	30,2
			tačiau	21,2	tegu	28,6
			nebent	16,7	tikrai	28,6
			kiek	4,1	štai	27,4
					kaip	25,0
					nejau	25,0
					gal	20,3
					beje	18,2
					dar	18,1
					tarsi	17,9
					argi	14,8
					negi	14,3
					netgi	13,6
					šit	12,5
				taigi	9,7	
				taip	1,5	

iš devynių tikriesiems klitikams priskirtų dalelyčių penkios su trumpuoju skiemeniu, iš vienuolikos potencialiesiems klitikams priskirtų dalelyčių aštuonios su trumpuoju skiemeniu.

Dirbant su medžiaga pastebėta, kad net ir tikrieji klitikai gauna kirtį tada, kai tolesnį žodį diktoriaus skaitė kiek suabejodamas dėl jo tarimo ar dėl kitų, nelingvistinių, dalykų, bet tai pavieniai atvejai.

Prieveiksmai, net ir vienskiemeniai, dažnai išlaiko leksinį kirtį. Iš jų potencialiaisiais galima būtų laikyti *čia*, *kol*, *kur*, *ten*, *vis*⁸ (žr. 2 lent.). Visi kitirieveiksmai prišlyja gerokai rečiau. Atkreiptinas dėmesys į vienskiemeniusrieveiksnius *daug*, *kaip*, *tiek*, *vėl*, kurie

nelinkę prišlyti prie gretimų žodžių. Prieveiksmių prozodinis savarankiškumas, matyt, susijęs su reikšmingesnėmis jų gramatinėmis funkcijomis (skirtingai nei prielinksnių ar net jungtukų ir dalelyčių).

Judrūs prozodinio savarankiškumo požiūriu yra ir **kaitomieji vienskiemeniai** žodžiai: įvardžių *aš*, *tu*, *šis*, *ši*, *tas*, *ta*, *kas*, *jis*, *ji*, skaitvardžių *du*, *dvi*, *trys* formos. Jie gali būti vartojami ir kaip savarankiški žodžiai, ir kaip klitikai (nuo 30 iki 46 proc., žr. 3 lent.), gali prie jų prišlyti kiti klitikai (proporcijos apylygės – pasidalija beveik po trečdalį). Vienskiemeniai įvardžiai *jūs*, *man*, *mes*, *mus*, *pats*, *tau* ir skaitvardžiai *trys*, *tris* šlyja dar rečiau. V. Mauricaitė (1986) visus šiuos žodžius laiko potencialiaisiais klitikais. Tačiau remiantis anksčiau

⁸ V. Mauricaitė (1986) potencialiaisiais laiko *čia*, *kur*, *ten*, *tuoj*.

2 lentelė. Klitiškai pavartotųrieveiksmių santykinis dažnumas

Prieveiksmai	Klitiškai pavartota (%)	Prieveiksmai	Klitiškai pavartota (%)
vis	70,6	pamažu	9,1
kol	64,4	greit	8,3
kur	54,1	beveik	7,7
tuoju	50,0	paskiau	6,7
čia	38,3	todėl	6,4
ten	28,4	dabar	5,8
taip	24,0	daugiau	5,6
šiai	26,7	paskuī	6,6
kada	22,0	labai	5,4
tuomet	21,1	toli	5,0
nežinia	20,0	kodėl	4,7
anksti	16,7	kitaip	4,3
daug	14,9	staiga	3,3
gana	13,6	ypač	3,2
tiesiog	15,2	vėl	3,1
užtat	11,1	toliau	3,0
kaip	10,3	visai	2,9
tiesiog	10,3	labiau	2,9
tada	9,6	tikrai	2,4

šiam straipsnyje nubrėžta formalia kiekybine riba, jų nederėtų laikyti net potencialiaisiais klitikais.

Tad kas gi lemia jų šlijimą? Pirmiausia, matyt, skiemenų skaičius (tai vienskiemeniai žodžiai). Galbūt įtakos turi ir foneminė struktūra (trumpasis šaknies balsis), nors tokio polinkio nepatvirtina kitų kalbos dalių šlijimas. Reikėtų atkreipti dėmesį į šių žodžių funkcinį svorį kalboje. Įvardžiai *aš*, *tu*, *jis*, *ji* ir veiksmažodžio formų galūnės atlieka tą pačių gramatinę funkciją, taigi jie vienas kitą dubliuoja. Parodomieji įvardžiai *šis*, *ši*, *tas*, *ta* neretai atlieka artikelio funkciją. Tad jų funkcinis svoris taip pat kiek menkesnis nei daiktavardžių ar

3 lentelė. Vienskiemenių įvardžių ir skaitvardžių santykinis dažnumas

Įvardžiai, skaitvardžiai	Klitiškai pavartota (%)
šis, ši	41,0
tas, ta	37,8
du, dvi	25,6
kas	30,5
jis, ji	29,9
tu	28,0
aš	19,8
trys, tris	9,8

kitas funkcijas atliekančių įvardžių. Tai galėtų būti viena iš priežasčių, kodėl šie įvardžiai netenka kirčio.

Kiti **klitiškai pavartoti žodžiai** sudaro tik keturis procentus tiriamojoje medžiagoje rastų ir analizuotų prišlijusių žodžių. Visi šie atvejai yra diskusiniai, nes buvo sunku nustatyti, ar tikrai žodis prišlijęs. Tarp jų yra labai įvairių žodžių: kaitomųjų (pavyzdžiui: *yra, gink, naujus, žilq*) ir nekaitomųjų (pavyzdžiui: *deja, na, nagi, oi*), vienskiemenių (pavyzdžiui: *ak, ei, eik, šuns*) ir daugiaskiemenių (pavyzdžiui: *brolių, galvojo, tarė*). Jiems būdingas vienas bendras ypatumas – kirčio netenka tam, kad būtų panaikinta kirčių sangrūda, pavyzdžiui: *darau_ąš, gink_Diëve, įleiš naujus_lángus, platus_diržas, nešini_šākėmis, eik_šeñ, eik_žēmės kàst, paleis_vėjais, tačiau_mėdžių_tankmėje, galės_virti*. Tačiau reikia pripažinti, kad ir po proklizės kirčio sangrūdos atvejų išlieka daug (beveik 10 proc. visų tarpkirtinių intervalų).

Kaitomųjų žodžių šlijimas dažniau susijęs su tolesnio žodžio ritmine sąranga ir su loginiu kirčiu bei skaitymo tempu, net būtų galima nustatyti koreliacinį ryšį tarp konkretaus diktoriaus ir savarankiškų kalbos dalių šlijimo.

Išvados

Klitiškai pavartotų žodžių rišliame skaitomame tekste vidutiniškai būna apie penktadalis. Šis kiekis reliatyvus, nes žodžių prozodinis savarankiškumas labai jautriai reaguoja į daug veiksnių: tempą, intonaciją, loginį kirtį ir kt.

Remiantis kiekybine ir kokybine analize tiriamojoje medžiagoje (11 val. 20 min. skaitomo teksto) klitiškai pavartotus žodžius galima skirstyti į tris grupes:

- 1) tikrieji klitikai – beveik be išlygų prišlyja prie gretimo žodžio: vienskiemeniai prielinksniai, dviskiemeniai prielinksniai *apie, iki*, vienskiemeniai jungtukai, išskyrus *jei, kiek, nors*, dviskiemenis jungtukas *negu*, dalelytės *ar, gi, ir, it, jau, juk, ne, nè, o, tik*,
- 2) potencialieji klitikai yra linę prišlyti: prielinksniai *anot, pagal, palei, šalia, viršum* polinksnis *link*, jungtukai *arba, ligi, nors*, dalelytės *bene, bent, čia, mat, nebe, net, neva, ogi, va, vis*, prievėsiai *čia, kol, kur, ten, vis*,
- 3) klitiškai pavartoti žodžiai kirčio netenka dėl tam tikrų sąlygų: kalbėjimo ar skaitymo tempo ir kt.

Apibendrinant tyrimą, atliktą skaitomos kalbos pagrindu, galima pasakyti, kad lietuvių kalbos žodžių prozodinis savarankiškumas priklauso nuo:

- 1) kalbos dalies (tarnybinės kalbos dalys dažnai neturi kirčio),
- 2) skiemenų skaičiaus (vienskiemeniai žodžiai dažniau prišlyja),
- 3) pragmatinių intencijų (pabrėžiamas, loginį kirtį turintis žodis turi ir leksinį kirtį),
- 4) kalbėjimo tempo (greičiau kalbant pauzės gali išnykti tarp daugiaskiemenių savarankiškų kalbos dalių),
- 5) ritmo spaudimo (greta nekirčiuoto skiemens potencialus klitikas gali ir išlaikyti kirtį ir atvirkščiai).

Šie veiksniai yra išvardyti svarbumo tvarka. Tačiau realioje vartosenoje kiekvienas iš jų gali būti pakankamas pagrindas žodžiui netekti prozodinio savarankiškumo.

Literatūra

ANBINDERIS, T., KASPARAITIS, P., 2007. Klitikų paieškos lietuviškame tekste algoritmai. *Kalbų studijos* 10, 30–37.

BALČIŪNAITĖ, A., PAKERYS, A., 2006. Klitikų problema Alfonso Maldonio poezijoje. *Žmogus ir žodis: Didaktinė lingvistika* 1, 10–14.

MAURICAITĖ, V., 1985. Kai kurių frazės faktorių įtaka žodžių šlijimui. *Kalbotyra* 36(1), 38–42.

MAURICAITĖ, V., 1986. Kiek žodžių, tiek ir kirčių? *Lietuvių kalba mokykloje* 2, 95–103.

MAURICAITĖ, V., 1987. Samplaikinių formų dėmenų akcentinis šlijimas. *Mūsų kalba* 2, 3–6.

MAURICAITĖ, V., 1994. Akcentinis šlijimas frazės viduje (statistinis tyrimas). *Kalbotyra* 43 (1), 61–64.

RIMKUTĖ, E., 2009. Gramatinė morfologinių samplaikų klasifikacija. *Kalbų studijos* 14, 32–38.

SAUKA, L., 1978. *Lietuvių liaudies dainų eilėdara*. Vilnius: Vaga.

Asta Kazlauskienė

Vytautas Magnus University, Lithuania

Research interests: phonetics, accentuation, applied linguistics

THE CLITICS IN STANDARD LITHUANIAN

Summary

A Lithuanian word is quite an autonomous prosodic unit. Nevertheless, in some cases a word loses stress, connects to an adjacent word, and becomes a part of a succeeding or preceding word. The aim of this research is to establish and describe the prosodic autonomy of the Lithuanian language word and its determinants.

The database for this analysis consists of some audio recordings of novels, which were used in this study (11 h 20 min, 22 speakers). A computational programme was designed by Prof. Dr. G. Raškiniš.

The empirical data showed that the words with clitics comprise about ¼ of all the words. The data analysis suggests that the word autonomy depends

on many factors: phonetic structure (monosyllabic words often lose their stress), morphological features (uninflected parts of speech, especially prepositions, often do not have a stress), the structure of a sentence (a potential clitic can get a stress in an elliptic sentence), pragmatic intentions (a word with a phrase stress will get a lexical stress), and the pressure of the rhythm (a potential clitic can keep stress due to the succeeding unstressed syllable). The latter factor is important for the rhythm of the speech for two reasons. First, a clitic can eliminate a stress clash, which might be formed if both words had stresses. Second, if clitic is connected to the word with a first stressed syllable, the second syllable would become stressed. Such word is articulated easier than the word which begins with a stressed syllable. However, the rhythm does not have a major impact on the word autonomy in the Lithuanian language. The phonetic structure and morphological features have the most significant influence on the prosodic autonomy of a word.

KEY WORDS: stress, clitics, rhythm, uninflected part of speech, morphological multiword units.

Gauta 2015 01 09

Priimta publikuoti 2015 01 15